# TARIXIY ATAMALAR TARJIMASIDA EKVIVALENTLIK VA ADEKVATLIK MUNOSABATLARINING LINGVISTIK ASOSLARI

Nuremtov Shoxrux Alisherovich
ORCID: 0009-0005-9856-7906
numertovshoxrux@gmail.com
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

**Annotatsiya:** Maqolada tarixiy atamalar tarjimasida ekvivalentlik va adekvatlik tushunchalarining lingvistik asoslari tahlil qilinadi. Ekvivalentlik manba va tarjima matnlari o‘rtasidagi semantik hamda funksional munosabatlarni, adekvatlik esa tarjima yechimining matn maqsadi, tarixiy kontekst, janr va qabul qiluvchi auditoriyaga muvofiqligini baholashga xizmat qilishi yoritiladi. Ingliz va o‘zbek tarixiy terminologiyasidan olingan misollar orqali to‘liq, qisman va nol ekvivalentlik holatlari, shuningdek, transliteratsiya, tavsifiy tarjima, funksional yaqinlashtirish va izohdan foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Maqola tarixiy atamalarni tarjima qilishda so‘zma-so‘z moslikdan ko‘ra tarixiy referentni aniq belgilash va matn funksiyasini saqlash muhimligini asoslaydi.

**Kalit so‘zlar:** tarixiy atama, ekvivalentlik, adekvatlik, tarjima strategiyasi, tarixiy kontekst, madaniy xos birlik, tavsifiy tarjima

# LINGUISTIC FOUNDATIONS OF EQUIVALENCE AND ADEQUACY RELATIONS IN THE TRANSLATION OF HISTORICAL TERMS

Nuremtov Shoxrux Alisherovich
ORCID: 0009-0005-9856-7906
numertovshoxrux@gmail.com
Karakalpak State University named after Berdaq

**Abstract:** This article examines the linguistic foundations of equivalence and adequacy in the translation of historical terms. Equivalence is discussed as a semantic and functional relationship between a source text and its translation, while adequacy concerns whether a translation solution suits the text’s purpose, historical context, genre, and intended audience. Using examples from English and Uzbek historical terminology, the article considers full, partial, and zero equivalence, as well as transliteration, descriptive translation, functional approximation, and explanatory notes. It argues that identifying the historical referent and preserving textual function are more important than mechanically selecting a dictionary equivalent.


(cc) BY

**Keywords:** historical term, equivalence, adequacy, translation strategy, historical context, culture-specific item, descriptive translation

Kirish

Tarixiy matnlarni tarjima qilishda eng muhim vazifalardan biri manba tildagi atamaning tarixiy mazmunini boshqa til o‘quvchisiga aniq yetkazishdir. Tarixiy atamalar muayyan davrda mavjud bo‘lgan siyosiy institutlar, mansablar, ijtimoiy qatlamlar, huquqiy munosabatlar va iqtisodiy tizimlarni ifodalagani sababli ularning tarjimasi oddiy lug‘aviy almashtirish bilan cheklanmaydi. Tarjimon atamaning qaysi davr va hududga tegishli ekanini, matnda qanday vazifa bajarayotganini ham aniqlashi kerak.

Tarjimashunoslikda ekvivalentlik va adekvatlik bir-biriga yaqin, biroq aynan bir xil bo‘lmagan tushunchalardir. Ekvivalentlik manba va tarjima birliklari o‘rtasidagi mazmuniy yoki funksional muvofiqlikni ko‘rsatadi. Adekvatlik esa tanlangan tarjima yechimi matnning kommunikativ maqsadi, janri va o‘quvchining ehtiyojlariga qanchalik mos kelishini anglatadi. Tarixiy atamalar holatida bu ikki mezonning birgalikda qo‘llanishi muhim, chunki tarixiy jihatdan aniq bo‘lgan tarjima har doim ham keng auditoriya uchun tushunarli bo‘lavermaydi; aksincha, juda tushunarli umumiy so‘z tarixiy tafovutlarni yo‘qotishi mumkin.

Maqolaning maqsadi tarixiy atamalar tarjimasida ekvivalentlik va adekvatlik munosabatlarini izohlash, ularning lingvistik mezonlarini belgilash va ingliz-o‘zbek tarjimasi misolida amaliy strategiyalarni ko‘rsatishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, tavsifiy, qiyosiy-chog‘ishtirma, semantik va kontekstual tahlil usullariga tayanadi. Tavsifiy usul ekvivalentlik va adekvatlik tushunchalarini izohlashda, qiyosiy usul ingliz va o‘zbek tarixiy birliklari o‘rtasidagi moslik darajasini aniqlashda, semantik tahlil esa atamaning mazmuniy komponentlarini ajratishda qo‘llanadi. Kontekstual tahlil tarixiy davr, matn janri va muallif maqsadining tarjima tanloviga ta’sirini hisobga olishga yordam beradi.

Nazariy asos sifatida Nida (1964), Newmark (1988), Baker (2018), Vinay va Darbelnet (1995) hamda Aixelá (1996) asarlarida yoritilgan tarjima ekvivalentligi, tarjima usullari va madaniy xos birliklarni uzatish masalalari hisobga olindi. Maqoladagi misollar nazariy farqlarni tushuntirish uchun berilgan; ular empirik korpusdan olingan chastota ko‘rsatkichlari sifatida talqin qilinmasligi lozim.

Natijalar va muhokama

1. Ekvivalentlik va adekvatlikning nazariy farqi

Ekvivalentlik tarjima jarayonida manba matn va tarjima matni o‘rtasida saqlanishi lozim bo‘lgan mazmuniy, denotativ, uslubiy yoki funksional munosabatni anglatadi. Bunda ekvivalentlikni faqat so‘zlarning lug‘aviy tengligi sifatida tushunish cheklangan


(cc) BY

yondashuv bo‘ladi. Tarixiy atama uchun muhim bo‘lgan jihat - u nomlayotgan institut, maqom yoki hodisaning mazmuni tarjimada qanchalik saqlanganidir.

Adekvatlik esa tarjima yechimining vaziyatga mosligini baholaydi. Masalan, ilmiy tarixiy tadqiqotda atamani saqlab, izoh berish aniqlikni oshirishi mumkin. Ommabop tarixiy matnda esa qisqa tavsifiy tarjima o‘quvchiga qulayroq bo‘lishi ehtimol. Demak, adekvatlik matn maqsadi va auditoriyaga bog‘liq; ekvivalentlik esa mazmuniy va funksional munosabatni baholashda muhim mezon bo‘lib qoladi.

Bu tushunchalar o‘zaro raqib emas. Tarjimon ekvivalentlikni imkon qadar saqlashga intiladi, adekvatlik esa konkret sharoitda qaysi usul maqbul ekanini belgilashga yordam beradi. Tarixiy terminologiyada to‘liq ekvivalent bo‘lmagan vaziyatlarda adekvatlikni ta’minlash uchun tavsif, izoh yoki matn ichidagi qo‘shimcha tushuntirish talab qilinishi mumkin.

2. Tarixiy atamalarda ekvivalentlik darajalari

Tarixiy atamalar tarjimasida ekvivalentlikni shartli ravishda to‘liq, qisman va nol ekvivalentlik holatlariga ajratish mumkin. To‘liq ekvivalentlik atamaning asosiy referenti va muhim semantik belgilarini maqsad tilida yetarli darajada saqlash mumkin bo‘lgan holatni bildiradi. Biroq tarixiy institutlarda mutlaq moslikni tasdiqlash uchun davr va kontekst tekshirilishi kerak.

Qisman ekvivalentlikda ikki birlikning ayrim belgilari o‘xshash bo‘ladi, ammo vakolat, huquqiy maqom, tarixiy davr yoki madaniy mazmun jihatidan farq saqlanadi. Nol ekvivalentlik esa maqsad tilida tarixiy tushunchaga tayyor, bevosita mos keluvchi birlik mavjud bo‘lmagan vaziyatni anglatadi. Bunday holatda atamani transliteratsiya qilish, tavsifiy tarjima berish yoki izohdan foydalanish mumkin.

| Moslik turi | Tavsifi | Tarixiy termin misoli | Maqbul yondashuv |
|---|---|---|---|
| To‘liq yoki yuqori darajadagi moslik | Asosiy referent va muhim belgilar yetarli darajada mos keladi | Ayrim umumiy siyosiy unvonlar tarjimasida king - shoh/podshoh | Davrga mos muqobilni tanlash, zarur bo‘lsa kontekst bilan aniqlashtirish |
| Qisman moslik | Umumiy semantik belgi mavjud, lekin tarixiy maqom yoki vakolat farqlanadi | sheriff - hokimiyat vakili (faqat ayrim kontekstlarda tavsif sifatida) | Bevosita tenglashtirmasdan, funksional izoh berish |
| Nol yoki bevosita ekvivalentsizlik | Maqsad tilida aynan mos tarixiy institut nomi yo‘q | thane, manor, devonbegi kabi kontekstga xos birliklar | Atamani saqlash, tavsifiy tarjima va/yoki izoh qo‘llash |


(cc) BY

3. Ekvivalentlikni aniqlashning lingvistik mezonlari

Tarixiy atama uchun muqobil tanlashda bir necha mezonni izchil tekshirish zarur. Birinchi mezon - denotativ aniqlik: tarjima birligi manba atamasi nomlayotgan shaxs, institut yoki hodisani to‘g‘ri anglatishi kerak. Ikkinchi mezon - semantik tarkib: atamaning maqom, vakolat, huquq, majburiyat yoki ijtimoiy mavqega oid belgilari qay darajada saqlanadi? Uchinchi mezon - xronologik muvofiqlik: tarjimada qo‘llangan so‘z manba atamasi tegishli bo‘lgan davrni noto‘g‘ri zamonaviylashtirib yubormasligi kerak.

To‘rtinchi mezon - madaniy xoslik. Agar atama muayyan tarixiy jamiyatning o‘ziga xos institutini anglatsa, uni tanishroq so‘z bilan almashtirish mazmunni yo‘qotishi mumkin. Beshinchi mezon - pragmatik va uslubiy moslik: tarjima ilmiy, badiiy yoki ommabop matn uchun tayyorlanayotganiga qarab, izohning hajmi va atamani saqlash darajasi o‘zgarishi mumkin. Oltinchi mezon - terminologik izchillik: bir tushuncha matn davomida bir xil tamoyil asosida berilishi lozim, agar kontekst ma’no o‘zgarishini ko‘rsatmasa.

4. Ingliz-o‘zbek tarixiy atamalari misolida tarjima qarorlari

| Manba atamasi | Mumkin bo‘lgan tarjima yondashuvi | Ekvivalentlik muammosi | Adekvat qaror uchun shart |
|---|---|---|---|
| thane | Atamani saqlash va tarixiy unvon sifatida izohlash | O‘zbek tilida aynan mos tarixiy maqom yo‘q | Anglo-sakson davri va matndagi maqomni aniqlash |
| manor | “Feodal yer-mulk va unga bog‘liq xo‘jalik-boshqaruv birligi” kabi tavsif | “Mulk” yoki “yer” juda umumiy bo‘lishi mumkin | Matnning ilmiy yoki ommabopligini hisobga olish |
| sheriff | Atamani saqlash yoki davrga mos vakolatini tavsiflash | “Hokim” yoki “politsiya xodimi” to‘liq mos kelmasligi mumkin | Davr va mansab vakolatlarini manbadan tekshirish |
| bek | “Bek” shaklini saqlash, zaruratda lavozim izohi berish | Turli davrlarda vakolat va mavqe farq qilgan | Aniq tarixiy davlat va davrni belgilash |
| devonbegi | Transliteratsiya va vazifasini qisqa tushuntirish | Ingliz tilida bevosita ekvivalent yo‘q | Mansabning davrga xos ma’muriy vazifasini aniqlash |
| xiroj | “Tarixiy soliq turi” kabi izoh yoki atamani saqlash | Umumiy “tax” tarixiy xususiyatni yetkazmasligi mumkin | Soliqning turi va tarixiy tizimdagi o‘rnini aniqlash |


(cc) BY

| | | | |
|---|---|---|---|
| qozi | “Qozi” atamasini saqlab, islom huquqiy an’anasidagi vazifasini izohlash | “Judge” yaqin, ammo institutlar to‘liq bir xil emas | Matn auditoriyasi va tarixiy-huquqiy kontekstni hisobga olish |

Misollar shuni ko‘rsatadiki, ekvivalentlikni aniqlash uchun faqat ikki so‘zning umumiy ma’nosiga qarash yetarli emas. Masalan, *qozi* va *judge* sud-huquq faoliyati bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ularning institutsional asoslari va vakolatlari aynan bir xil bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli ayrim hollarda tarjimada asl atamani saqlash va uning vazifasini izohlash mazmunni aniqroq yetkazadi.

5. Tarjima strategiyasi va matn turi o‘rtasidagi bog‘liqlik

Tarjima strategiyasi matnning kim uchun va qanday maqsadda tayyorlanayotganiga qarab belgilanadi. Ilmiy maqola yoki monografiyada tarixiy atamaning aniqligi, manbaga tayanilgan izoh va terminologik izchillik ustuvor bo‘ladi. Badiiy tarixiy asarda esa tarixiy muhitni saqlash bilan birga, matnning tabiiyligi va o‘qilish ravonligi ham muhim. Muzey ekspozitsiyasi yoki ommabop matnda qisqa, sodda izohlar afzal bo‘lishi mumkin.

Shu bilan birga, o‘quvchiga qulaylik yaratish maqsadida tarixiy farqlarni yo‘qotish to‘g‘ri emas. Tarjimon izohni birinchi qo‘llanishda berib, keyingi o‘rinlarda atamani izchil ishlatishi mumkin. Agar atama keyingi kontekstda boshqa ma’noda qo‘llansa, tarjima ham shu o‘zgarishni aks ettirishi kerak. Demak, adekvatlik soddalashtirishning o‘zi emas, balki tarixiy mazmun va kommunikativ ehtiyojlar o‘rtasida asoslangan muvozanat topishdir.

Xulosa

Tarixiy atamalar tarjimasida ekvivalentlik va adekvatlik o‘zaro to‘ldiruvchi mezonlar sifatida namoyon bo‘ladi. Ekvivalentlik manba va tarjima birliklari o‘rtasidagi semantik hamda funksional munosabatni baholashga yordam bersa, adekvatlik tarjima yechimining tarixiy kontekst, matn maqsadi, janr va auditoriyaga mosligini belgilaydi.

Tarixiy terminologiyada to‘liq moslik doimo mavjud bo‘lavermaydi. Qisman yoki nol ekvivalentlik holatlarida atamani saqlash, tavsifiy tarjima, funksional yaqinlashtirish va izohdan foydalanish mumkin. Biroq bu usullarning har biri tarixiy manba bilan tekshirilishi, atamaning referenti va vakolat doirasi aniqlanishi kerak. Ayniqsa, lavozimlar, soliq turlari, feodal munosabatlar va huquqiy institutlar tarjimasida zamonaviy tushunchalarni o‘tmishga mexanik tatbiq etishdan saqlanish lozim.

Amaliy jihatdan tarjimon avval tarixiy referentni aniqlashi, so‘ng semantik tarkib va davriy mansublikni tekshirishi, maqsad tilidagi muqobillarni solishtirishi va matn vazifasiga mos strategiyani tanlashi kerak. Ushbu yondashuv tarixiy ma’lumotning aniqligini, tarjima matnining tushunarliligini va terminologik izchilligini oshiradi.


(cc) BY

Kelgusidagi tadqiqotlarda ingliz va o‘zbek tarixiy matnlaridan parallel korpus tuzish, tarjima variantlarini real misollar asosida qiyoslash hamda ekvivalentlik va adekvatlik mezonlarining turli janrlardagi namoyon bo‘lishini empirik o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

## Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aixelá, J. F. Culture-Specific Items in Translation. In: Álvarez, R., Vidal, M. C.-Á. (eds.). Translation, Power, Subversion. Clevedon: Multilingual Matters, 1996. P. 52-78.

2. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. London and New York: Routledge, 2018.

3. Newmark, P. A Textbook of Translation. New York and London: Prentice Hall, 1988.

4. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. Leiden: E. J. Brill, 1964.

5. Vinay, J.-P., Darbelnet, J. Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation. Translated and edited by J. C. Sager and M.-J. Hamel. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1995.

6. Leppihalme, R. Culture Bumps: An Empirical Approach to the Translation of Allusions. Clevedon: Multilingual Matters, 1997.


(cc) BY